

ÎNSEMNĂRI FILOSOFICE

COMPARAȚIE ÎNTRE ONTOLOGIA FORMALĂ A LUI ARISTOTEL ȘI ONTOLOGIA FORMALĂ A LUI GOTTLÖB FREGE DIN PUNCTUL DE VEDERE AL RELAȚIEI DE PREDICARE

NORA GRIGORE

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin-Rădulescu Motru” al Academiei Române

Comparison between Formal Ontologies: Aristotle versus Frege. Formal ontologies are logical ways of dividing the domain of everything existent, i.e., they are theories about what kind of basic entities we have to suppose are out there, from a logical point of view. Formal ontologies can be more or less complicated, abundant or austere. Frege's formal ontology is famously simple: everything can be divided into concepts, objects and relations between them. I argue that Frege's formal ontology can be seen as a simplified version of much older one, namely Aristotle's.

Keywords: formal ontology; subject; predicate; Frege; Aristotle.

În mod obișnuit, domeniul ontologiei e delimitat vag și general, conform acestei delimitări, ontologia fiind acea disciplină care studiază ce s-ar putea numi „domenii de existență” sau care face o tipologie a „celor ce sunt”.

O *ontologie formală* ar fi, în consecință, o teorie asupra domeniilor de existență a entităților elaborată în strânsă legătură cu cercetările logice și în care se susține că analiza structurii logice a expresiilor poate fi un fir călăuzitor pentru a da un răspuns la întrebarea „ce este?”. O astfel de teorie ar presupune, prin urmare, că forma logică a limbajului e relevantă sau poate da informații despre structura „realității”, a ceea ce este¹.

Eseul de față tratează despre diferențele dintre două ontologii formale: cea aristotelică și cea fregeană. O altă comparație a celor două ontologii formale, urmărind, însă, mai mult asemănările,² poate fi întâlnită în articolul „Constituirea paradigmei moderne a logicii: câteva contribuții fregeene” al lui Sorin Vieru, articol a cărui concluzie poate constitui o premisă a cercetării de față: „În ambele cazuri, indenegabil rămâne caracterul de ontologie formală al teoriilor puse în joc:

¹ Va fi folosit și mai departe acest termen, „realitate”, într-un sens larg, ca prescurtare pentru „ceea ce este”, fără a decide în vreun fel asupra a ce înseamnă „realitate” (doar ceea ce e sensibil sau și ceea ce e inteligibil etc.).

² Cf. autorului articolului: „Putem conchide că ontologia formală a lui Aristotel conținută în teoria predicăției schițată în linii mari în *Categorii* vădește anumite corespondențe cu teoria fregeană asupra conceptului și obiectului” (Sorin Vieru, *Încercări de logică*, București, Editura Paideia, 2000, p. 100).

atât Aristotel cât și Frege fac aserțiuni despre entitățile lumii, în legătură cu conținutul și structura judecăților supuse analizei”³.

Compararea acestor două ontologii formale va fi făcută din punctul de vedere al rolului acordat numelor entităților postulate de către aceste ontologii într-o propoziție: de predicat sau de subiect logic al unei propoziții enunțiative. Altfel spus, va fi studiat felul în care o entitate a unei ontologii formale poate îndeplini unul dintre aceste roluri. Principala și cea mai simplă procedură de a comunica este de a spune ceva despre altceva. Prin urmare, ceea ce vor avea în comun cele două teorii comparate va fi capacitatea acordată entităților lor de a juca rol de subiect sau de predicat logic.

Aspectul vizat este diferența dintre sensurile lui „a fi subiect” și „a fi predicat” pentru fiecare dintre cele două poziții studiate.

Susținerea pe care o voi argumenta (i.e. principala mea teză) este că ontologia formală a lui Frege poate fi văzută ca fiind o variantă simplificată, restrânsă, a ontologiei formale aristotelice. Mai precis, la ontologia formală a lui Frege se poate ajunge pornind de la ontologia formală a lui Aristotel și eliminând anumite tipuri hibrid de entități formale.

1. CADRUL GENERAL AL DISCUȚIEI

Pentru a face clare atât cadrul în care vor fi discutate cele două ontologii formale, cât și terminologia folosită, va fi schițată mai întâi o descriere a felului în care se prezintă în limbaj relația dintre subiectul și predicatul logic, precum și câteva concepții despre această relație.

Astfel, dată fiind o propoziție enunțiativă simplă (sau, altfel spus, „atomară”, formalizată în logica contemporană prin „Pa”), se consideră în mod obișnuit că aceasta este constituită din două părți sau că are două componente principale, îndeplinind două roluri: a fi cel despre care se spune ceva (a suporta predicția) și a fi cel care este spus despre ceva; aceasta este caracterizarea succintă, oarecum vagă și generală⁴ a subiectului logic și, respectiv, predicatului logic. În mod obișnuit, în teoretizările asupra logicii se face distincția dintre rolurile ca atare de îndeplinit într-o propoziție simplă și entitățile (lingvistice sau non-lingvistice) care îndeplinesc aceste roluri⁵. Astfel încât, deși marea majoritate a opiniilor concordă în privința recunoașterii existenței acestor roluri de îndeplinit într-o propoziție simplă, există divergențe în privința entităților care pot îndeplini aceste roluri; de exemplu, există divergențe cu privire la susținerea conform căreia o aceeași entitate îndeplinind rol de subiect poate îndeplini și rol de predicat într-o altă propoziție.

³ Sorin Vieru, *Încercări de logică*, București, Editura Paideia, 2000, p. 101.

⁴ Caracterizarea este vagă și generală pentru că se pot face caracterizări mai precise ale subiectului și predicatului logic, caracterizări care diferă de la teorie la teorie; cu aceasta, însă, majoritatea teoriilor consideră că ar fi de acord.

⁵ Aceasta este o distincție similară cu cea din gramatică dintre „părți morfologice” și „roluri sintactice”.

1.1. ASIMETRIA SUBIECT-PREDICAT

Am afirmat anterior că, dată fiind o propoziție simplă⁶, aceasta este văzută de obicei ca fiind formată din două componente: una care joacă rol de subiect (cea despre care se spune), cealaltă rol de predicat (cea care se spune despre). Se poate pune întrebarea cărui fapt datorăm diferența dintre aceste două roluri în cadrul unei propoziții simple. Răspunsul cel mai des întâlnit este acela că distincția dintre subiectul și predicatul logic este dată de faptul că termenii folosiți în limbaj pentru a îndeplini aceste roluri trimit la feluri de obiecte fundamentale diferite. Astfel că un subiect logic va fi reprezentat de un termen singular care trimite la un obiect individual; un predicat logic va fi reprezentat de un termen general care trimite la un obiect de un tip diferit, i.e. la „proprietăți” sau „însușiri”. Pentru a da un exemplu notoriu, vom spune că în propoziția „Socrate este înțelept”, obiectul la care trimite subiectul logic reprezentat de termenul singular „Socrate” este de alt tip decât obiectul la care trimite predicatul logic exprimat prin termenul general „înțelepciune”⁷. Se asumă, deci, că există o diferență de tip pe care o resimțim ca evidentă între „Socrate” și „înțelepciune”. Aceasta este presupuziția cercetată de Ramsey în articolul său, „Universals”⁸: „Scopul acestei lucrări este de a cerceta dacă există o diviziune fundamentală a obiectelor în două clase, obiecte particulare și universale”. Rezultatul propriu-zis al articolului și concluzia sa negativă nu privesc îndeaproape cercetarea de față, dar câteva dintre considerațiile sale pot aduce clarificări în privința situației subiectului și predicatului logic. F.P. Ramsey stabilește în acest articol posibilele poziții cu privire la structura obiectelor menționate mai sus, astfel încât acestea să formeze „un fapt atomic” exprimabil printr-o „propoziție atomică”⁹. (Ramsey se referă la componentele unui „fapt atomic”¹⁰ pentru că asumă ipoteza conform căreia o propoziție atomică exprimă un „fapt atomic”.) Problema elucidării structurii unui „fapt atomic” este problema înțelegerii felului în care se leagă cele două componente (lingvistice sau non-lingvistice), astfel încât să alcătuiască un întreg. Deci se poate presupune că:

A) Cele două componente nu sunt la fel (funcționează diferit); aceasta este ipoteza care ar explica diferența menționată anterior ca „resimțită” între „Socrate” și „înțelepciune”. În acest caz, Ramsey identifică o singură poziție, cea a lui

⁶ În expunerea de față este asumată susținerea logicii contemporane conform căreia cele mai „simple” propoziții sunt cele alcătuite dintr-un termen singular și unul general. Logica tradițională asumă un punct de vedere diferit conform căruia propozițiile de bază („a”, „e”, „i”, „o”) au în componență numai termeni generali îndeplinind roluri diferite.

⁷ Aceasta este poziția cel mai des întâlnită; dar există și excepții, de exemplu, Quine, conform căruia termenii generali nu trimit la un anumit tip de obiecte, altul decât cel la care trimit termenii singulari.

⁸ Frank Plumpton Ramsey, „Universals”, în *Philosophical Papers*, Ed. D.H. Mellor, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 62. În original: „The purpose of this paper is to consider whether there is a fundamental division of objects into two classes, particulars and universals”.

⁹ „Atomic proposition”, în textul original.

¹⁰ „Atomic fact”, în textul în original.

Russell. Conform lui Russell, legătura s-ar realiza datorită structurii speciale a unuia dintre cei doi termeni: „[...] că în fiecare fapt atomic trebuie să fie un constituent care este prin natura sa incomplet sau conector și care, așa zicând, ține laolaltă constituenții”¹¹. Se poate adăuga față de observațiile lui Ramsey că acesta ar fi și punctul de vedere fregeean.

B) Cele două componente sunt de același fel (funcționează la fel); în acest caz Ramsey identifică două posibile poziții:

a) legătura dintre componente s-ar face printr-o a treia: o copulă; aceasta este poziția atribuită în articolul amintit lui Johnson;

b) legătura nu s-ar face nici printr-o copulă, nici printr-o componentă specială care ar asigura conexiunea, ci: „obiectele sunt conectate unele de altele ca zalele unui lanț”¹². Aceasta este poziția atribuită în articol lui Wittgenstein;

Așa cum am menționat, cercetarea lui Ramsey se desfășoară asupra ipotezei A):

Diferența dintre subiect și predicat va apărea din funcționarea diferită a diferiților termeni dintr-o propoziție atomică; și dacă această diferență este mai mult decât una pur gramaticală, atunci trebuie să corespundă unei diferențe de funcționare a diferitelor obiecte dintr-un fapt atomic, astfel încât ceea ce avem de examinat în primul rând este construcția unui fapt atomic din componentele sale¹³.

Pentru cercetarea de față, însă, nu e nevoie de o luare de poziție în această privință, i.e. nu e nevoie să decidem asupra vreuneia dintre cele trei ipoteze (Aa), Ba), Bb)) și nu e nevoie să decidem nici dacă diferența care ne apare ca evidentă între subiect și predicat este datorată unor obiecte de tip diferit la care trimit entitățile lingvistice sau este pur lingvistică și convențională. Este de ajuns să constatăm, odată cu Strawson, că: „Pentru moment avem pur și simplu a observa existența unei tradiții conform căreia există o asimetrie între particulare și universale în privința relației lor cu distincția între subiect și predicat”¹⁴.

¹¹ Frank Plumpton Ramsey, „Universals”, ed. cit., p. 63. În original: „that in every atomic fact there must be one constituent which is in its own nature incomplete or connective and, as it were, holds the other constituents together”

¹² *Ibidem*, p. 63. În original: „the objects hang one in another like links of a chain”.

¹³ Frank Plumpton Ramsey, „Universals”, în *Philosophical Papers*, Editura de D.H. Mellor, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 63. Traducere proprie. Textul în original: „The distinction between subject and predicate will then arise from the several names in an atomic proposition functioning in different ways; and if this is not to be a purely grammatical distinction it must correspond to a difference in the functioning of several objects in an atomic fact, so that what we have primarily to examine is the construction of the atomic fact out of its constituents.”

¹⁴ Peter Frederick Strawson, *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*, London, Routledge, 1993, p. 138. Traducerea proprie. Textul în original: „For the moment we are simply to note the existence of a tradition according to which there is an asymmetry between particulars and universals in respect of their relations to the subject-predicate distinction.”

Indiferent de faptul că alegem să concepem acești termeni particulari și universali într-un mod nominalist, realist sau conceptualist, se poate spune că în mod obișnuit este atribuită o asimetrie rolurilor de subiect și predicat logic: anumite entități (i.e. individualii sau „particulars”) care pot avea rol de subiect nu pot avea niciodată și rol de predicat; dar toate entitățile care pot juca rol de predicat pot juca și rol de subiect, deși propoziția formată în acest fel nu va mai fi ceea ce am numit o propoziție „simplă”: „Doctrina tradițională pe care trebuie să o investigăm este doctrina conform căreia termenii particulari pot apărea într-un discurs doar ca subiect, niciodată ca predicat; pe când termenii universali, sau non-particulari în general, pot apărea fie ca subiect, fie ca predicat”¹⁵.

Această asimetrie este importantă pentru că oferă un criteriu după care putem deosebi diferitele concepții despre termenii logicii, criteriu cu ajutorul căruia putem clarifica și diferențele dintre cele două teorii cercetate. Astfel, putem împărți teoretizările asupra acestui subiect după cum susțin că:

1) Există o asimetrie sau o diferență între rolurile de subiect și predicat; aceasta poate fi gândită ca instituindu-se în următoarele feluri:

A) Există termeni care pot avea doar rol de subiect, restul termenilor putând juca rol atât de subiect, cât și de predicat;

B) Există termeni care pot juca rol doar de predicat, restul termenilor putând juca rol atât de predicat, cât și de subiect; se poate observa că acesta este cazul teoriilor care susțin dizolvarea contextuală a numelor proprii. Quine, de exemplu, susține că numele proprii care doar par a avea rol de subiect pot fi oricând transformate în predicate complexe care să conțină atributul unicității¹⁶; dacă le păstrăm, totuși, ca subiecte este pentru că aceasta este o formă mai comodă de exprimare.

C) Există termeni care pot juca doar rol de predicat și termeni care pot juca doar rol de subiect; aceasta este poziția susținută de Gottlob Frege.

D) Există termeni care pot juca rol doar de subiect, termeni care pot juca rol doar de predicat și termeni care pot juca rol atât de subiect, cât și de predicat; aceasta ar fi poziția aristotelică.

2) Nu există asimetrie sau diferențe între rolurile de subiect și predicat, i.e. orice termen poate juca atât rol de subiect, cât și de predicat. Aceasta este poziția susținută de F.P. Ramsey în articolul amintit. Această afirmație că „nu există diferențe între a fi subiect și a fi predicat” nu trebuie înțeleasă în sensul că nu avem a deosebi sau nu deosebim într-o propoziție între aceste roluri; ci în sensul că deosebirile sesizate nu sunt datorate tipurilor diferite de obiecte la care ar trimite

¹⁵ Peter Frederick Strawson, *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*, London, Routledge, 1993, p. 137. Aceasta este traducerea proprie pentru pasajul: „The traditional doctrine we have to investigate is the doctrine that particulars can appear in discourse as subjects only, never as predicates; whereas universals, or non-particulars generally, can appear either as subjects or as predicates.”

¹⁶ Willard Van Orman Quine, „On what there is”, în *From a Logical Point of View*, Cambridge, Harvard University Press, 1953.

termenii folosiți. Acestea ar fi datorate purei convenții și folosirii într-un anumit fel a limbajului. Ramsey susține că orice termen din limbaj poate fi folosit în unul dintre aceste roluri. Pe când celelalte teoretizări susțineau că măcar unii dintre termenii din limbaj nu pot fi folosiți într-unul dintre cele două roluri, având o „natură” aparte (cum ar fi „nesaturarea” la Frege sau calitatea de „simbol incomplet” la Russell).

1.2. EXPRIMAREA ÎN LIMBAJ A TERMENILOR „SUBIECT” ȘI „PREDICAT”

Referirea la aceasta distincție sau la asimetria dintre aceste două roluri se face de obicei cu expresii de tipul (expresii desemnând funcția lingvistică a unui subiect sau predicat logic):

A		B
– a referi la ceva	și	– a descrie ceva
– a denumi ceva	și	– a caracteriza ceva
– a indica ceva	și	– a-i atribui ceva
– a desemna ceva	și	– a predica ceva despre
– a menționa ceva	și	– a spune ceva despre

Lista aceasta este dată de P.F. Strawson în cartea sa *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*¹⁷. O altă listă, cu expresii referitoare la entitățile care îndeplinesc rolurile respective, este următoarea:

A	B
– termen singular	– expresie predicativă
– expresie reverențială	– expresie-predicat
– subiect	– predicat
– expresie subiect	– predicat
– nume propriu	– expresie atributivă

¹⁷ Cartea are drept temă principală discutarea statutului logic și ontologic a ceea ce Strawson numește „individuals” sau „particulars”; listele menționate (a căror traducere îmi aparține) aveau drept scop clarificarea statutului logic al individualilor ca entități care pot avea rol de subiect, nu și de predicat. Strawson își propune în respectivul capitol să elucideze motivul acestei asimetrii în privința rolului jucat de individuali în propoziții; pentru scopul cercetării de față, însă nu concluzia, ci mijloacele folosite de Strawson în elucidare sunt considerate utile; respectiv, listele de expresii făcute pentru a evidenția diferența „resimțită” și exprimată în limbaj referitor la cele două roluri.

Aceste două liste împart pe două coloane (A și B) expresiile unui meta-limbaj, i.e. ale unui limbaj folosit pentru a clasifica anumite expresii din limbaj. Prima listă conține expresii în meta-limbaj pentru ceea ce Strawson numește „speech-functions”; în a doua listă sunt dați termenii care pot îndeplini rolurile menționate mai sus. O altă terminologie des întrebuițată pentru a clasifica entitățile care pot juca rol de subiect sau predicat logic este aceea care pune în contrast doi termeni: particular/ universal sau termen singular/ termen general. Strawson face observația că se află într-o situație mai specială din acest punct de vedere doctrina fregeană conform căreia rolul și entitatea care îl joacă ar fi „contopite”, nediferențiate: „Lista II presupune o distincție între termenii înșiși și rolurile în care aceștia apar. Noua diviziune nu se va sprijini pe o astfel de distincție și va împărți termenii și rolurile lor împreună, fără rest”¹⁸. Lista dată este următoarea:

A	B
object	concept

2. CELE DOUĂ ONTOLOGII FORMALE: ARISTOTEL ȘI FREGE

Aceste moduri de a exprima în limbaj subiectul și predicatul logic pot alcătui o imagine vagă și generală, dar care poate fi folosită orientativ, despre ce se înțelege în mod obișnuit prin „predicat” și „subiect”. În cercetarea de față, pentru expresiile „a fi subiect” și „a fi predicat” va fi adoptat un sens astfel încât să cuprindă o sferă cât mai largă de utilizări, i.e. utilizări compatibile cu cât mai multe teorii de filosofia logicii, dar mai ales compatibile cu ambele doctrine studiate. Astfel, se va asuma că „a fi subiect logic” este folosit la fel cu „a fi cel despre care se spune”, iar „a fi predicat logic” este folosit la fel cu „a fi cel care se spune despre”, urmând ca, pe parcursul cercetării, cele două sensuri să fie precizate (în funcție de teorie sau de distincțiile făcute) și, deci, sfera utilizărilor să fie restrânsă. În această situație cred că ar fi utile următoarele precizări și clarificări:

1) Se poate observa că, dacă dorim să dăm un sens larg acestor expresii, atunci sferele lor nu se exclud, i.e. „a fi subiect” nu exclude pe „a fi predicat” și, deci, „a fi non-subiect” nu este același lucru cu „a fi predicat”; precum și „a fi non-predicat” nu e același lucru cu „a fi subiect”, deși se poate afirma în mod adevărat că „toate non-subiectele sunt predicate” și „toate non-predicatele sunt subiecte”. Cu alte cuvinte, „a fi subiect” și „a fi predicat” sunt în relație de subcontrarietate: nu

¹⁸ Peter Frederick Strawson, *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*, London, Routledge, 1993, p. 142. Pasajul în original este: „List II itself presupposes a distinction between terms themselves and the roles they appear in. The new division will rest on no such prior distinction but will divide terms and their roles together, without reminder.”

pot fi ambele negate despre o expresie (i.e. o expresie categorematică din alcătuirea unei propoziții enunțiative trebuie să fie subiect, fie predicat), dar pot fi ambele afirmate despre o expresie (deși nu în același timp și relativ la o aceeași propoziție). Aceasta pentru a putea include între situațiile posibile și pe cea în care o expresie care a avut rol de predicat poate avea în alt context rol de subiect sau invers.

2) Datorită situației descrise la 1), „a fi subiect” și „a fi predicat” se constituie în două criterii diferite atunci când intenționăm o împărțire exhaustivă și reciproc exclusivă. Aceasta pentru că nu le putem folosi ca pe un singur criteriu („a fi subiect/ a fi predicat”) care ar împărți clasa expresiilor în alte două clase care s-ar exclude reciproc; le putem folosi doar ca pe două criterii diferite prin care poate fi împărțită clasa expresiilor categorematic: cele care pot fi subiecte/ cele care nu pot fi subiecte și cele care pot fi predicate/ cele care nu pot fi predicate.

2.1 FREGE

Există o primă și evidentă diferență între ontologiile formale cercetate aici: conform lui Frege, ar exista numai două tipuri fundamentale de entități față de patru tipuri, câte enumeră Aristotel. Problema dezbătută mai departe constă în a elucida această diferență: este varianta lui Frege doar o simplificare a teoriei aristotelice? Dacă da, atunci care dintre cele patru tipuri de entități (la Aristotel) „dispar” lăsând numai două? Cu alte cuvinte: ar exista puncte comune între aceste două concepții despre entitățile ultime? Referirea la rolurile de predicat și de subiect logic are ca scop crearea unui teren comun de discuție. Aceasta pentru că este nevoie de termeni comuni pentru a putea compara entități considerate fundamentale (i.e. nedefinibile, vag caracterizabile) de către cele două teorii luate în considerare. Ceea ce au ele în comun, în mod evident, este puternica lor conexiune cu limbajul, cu discursivitatea. Or, principala și cea mai simplă procedură de a comunica este de a spune ceva despre altceva. Prin urmare, ceea ce vor avea în comun cele două teorii comparate va fi capacitatea acordată entităților lor de a juca rol de subiect sau de predicat logic.

În concepția lui Frege, rol de subiect nu pot avea decât obiectele, iar rol de predicat nu pot avea decât conceptele. La atât se rezumă, de altfel, ontologia formală a lui Frege: la obiecte și funcții (conceptele fiind un fel special de funcții, anume acele funcții care iau ca valoare o valoare de adevăr). Obiectele și conceptele, fiind entități de bază, nu pot fi definite, pot fi doar descrise metaforic. Metafora aleasă este familiară: obiectele sunt entități „saturate”, complete, care nu au nevoie de o întregire; funcțiile sunt entități „nesaturate” incomplete, care se „întregesc” prin aplicare la un obiect. Obiectele și conceptele sunt saturate, respectiv, nesaturate „prin natura lor”, aceasta însemnând că un concept nu poate deveni obiect într-o altă propoziție. Altfel spus, ceva nu este concept sau obiect relativ la o propoziție, ci în mod absolut.

Se poate observa că, din punct de vedere fregean, entitățile și însușirile lor se ordonează oarecum „paralel” (i.e. în două clase împreună exhaustive și reciproc exclusive): obiectele sunt entități independente, autonome care joacă rol de subiect, iar conceptele sunt entități dependente, ne-autonome, care joacă rol de predicat. Această simetrie a rolurilor și entităților nu mai poate fi întâlnită la Aristotel, în primul rând datorită ambiguității cu privire la ce poate fi numit „subiect” conform teoriei sale.

2.2 ARISTOTEL

Ceea ce am numit „ontologie formală” la Aristotel e cunoscută în mod tradițional drept „teoria ante-predicamentelor”¹⁹ și se află expusă în *Categorii* în capitolele 2 (enunțarea propriu-zisă), 3 și 5 (consecințe și detalieri ale teoriei). În capitolul 2 se face o împărțire a „realităților”²⁰ (i.e. „ton onton”, cf. textului aristotelic) după două criterii concomitent: „cele ce sunt în” și „cele ce se spun despre”. Astfel rezultă patru feluri de entități:

- a) cele care „se spun despre un subiect oarecare, dar nu sunt în nici un subiect”²¹ – exemplul dat e „om”;
- b) cele care „sunt în subiect, dar nu se spun despre nici un subiect”²² – exemplul dat este un alb anumit;
- c) cele care „deopotrivă se spun despre un subiect și sunt în subiect”²³ – ex: „știință” aflată în suflet și care se spune despre „gramatică”;
- d) cele care „nu sunt în subiect și nici nu se spun despre un subiect”²⁴ – ex.: un om anumit sau un cal anumit.

Cele de la punctul d), lucrurile individuale, sunt numite „substanța primă” („protera ousia”), iar cele de la punctul a), numite de tradiția ulterioară „universalii”, sunt denumite de Aristotel „substanță secundă” („deutera ousia”).

Despre această împărțire (cunoscută și sub numele de „pătrat ontologic”²⁵), Angelelli afirmă că: „Acest pasaj din *Categorii* este înțeles tradițional ca făcând o distincție între substanțe universale, substanțe particulare, accidente universale și accidente particulare”²⁶. Schematic, pătratul poate fi reprodus astfel:

¹⁹ E denumită astfel de către Albert cel Mare.

²⁰ Traducerea este cea a lui Constantin Noica.

²¹ Aristotel, *Categorii*, trad. C. Noica, București, Humanitas, 1994, p. 6, 1a.

²² *Loc cit.*

²³ *Loc cit.*

²⁴ *Loc cit.*

²⁵ Împărțirea era prezentată (și Angelelli construiește o astfel de schemă) sub forma unui tabel în formă de pătrat cu două linii și două coloane, astfel încât să poată fi înscrise în el cele patru feluri de entități: pe orizontală era împărțirea universal/particular, iar pe verticală substanță/accident.

²⁶ Ignacio Angelelli, *Studies on Gottlob Frege and Traditional Philosophy*, Dordrecht, Reidel Publishing Company, 1963, p. 12. Citatul în original: „This passage of *Categoriae* is traditionally understood as making a distinction between universal substances, particular substances, universal accidents and particular accidents”.

	Nu sunt într-un subiect	Sunt într-un subiect
Sunt spuse despre un subiect	a) substanța secundă (universală) -ex: „om”	c) accident universal -ex: „știință”
Nu sunt spuse despre un subiect	d) substanța primă (particulară) -ex: un om anumit	b) accident particular ex: un alb anumit

Interpretările comentatorilor diferă, desigur, dar e un loc comun faptul că în acest fragment Aristotel vorbește despre substanță și accidentele ei, despre predicări esențiale și, respectiv, neesențiale. Esențiale ar fi substanțele, cele care nu „sunt în ceva”, cu mențiunea că Aristotel explică această însușire astfel: „iar a fi în subiect numesc ceea ce, subzistând în ceva, dar nu ca parte, nu poate totuși să fie în afara celui în care este”. Prin urmare, existența celor ce „sunt în” (particulare și universale) depinde de „suportul” lor, oricare ar fi acela: nu pot exista *doar* ele, în mod autonom.

Majoritatea comentatorilor sunt de acord că tratatul *Categoriilor* e o încercare de sistematizare a celor ce se spun despre sau o încercare de a da „cele mai generale predicate”. Însă acest consens e întrunit doar la acest nivel de generalitate. Imediat ce sunt tratate probleme mai precise apar ambiguități, interpretări, dezacorduri: „*Categoriile* sunt o lucrare extrem de ambiguă atât prin scop, cât și prin conținut. Două ambiguități majore sunt în special demne de menționat. În primul rând nu este clar dacă Aristotel se ocupă numai de predicate sau de termeni în general, inclusiv de cei care joacă rol de subiect.”²⁷

Pare totuși evident că Aristotel are în vedere inclusiv termenii care joacă rol de subiect, unde pentru „a fi subiect” este folosit sensul larg, menționat anterior, de „a fi cel despre care se spune ceva”. Dar, dacă în cazul lui Frege lucrurile păreau a fi clare și rolurile net delimitate, în acest caz este nevoie de o atentă analiză a felului în care sunt înțeleși termenii „subiect” și „predicat”. Dacă adoptăm terminologia curentă (cea impusă de tradiția postaristotelică) în privința celor patru feluri de entități, atunci următorul tabel (care se vrea exhaustiv) al posibilelor relații de predicare poate aduce clarificări în problema atribuirii rolurilor de predikat și subiect:

1. Substanța particulară

A) relația cu substanța universală

– substanța particulară este cea despre care este spusă substanța universală; rezultă că substanța particulară are rol de subiect în acest caz; ex.: „Socrate este om”.

B) relația cu accidentul universal

²⁷ William Kneale, Martha Kneale, *Dezvoltarea logicii*, trad. Sorin Vieru și Ușer Morgenstern, Cluj, Editura Dacia, 1974, pp. 34–35.

– substanța particulară este cea despre care este spus un accident universal; rezultă că substanța particulară are rol de subiect în acest caz; ex.: „Socrate este alb.”

C) relația cu accidentul particular

– accidentul particular „este în” substanța particulară; relația nu este, prin urmare, una de predicatie, ci de „inerență” („inherans”, cum a fost denumită de către medievali);

D) relația cu substanța particulară

– o substanță particulară nu se poate predica despre o altă substanță particulară și nu poate „fi în” o altă substanță particulară; rezultă că nu are loc o relație de predicatie.

În concluzie, substanța particulară poate avea doar rol de subiect.

2. Substanța universală:

A) relația cu substanța particulară:

– substanța universală este spusă despre substanța particulară; rezultă că substanța universală are rol de predicat; ex.: „Socrate este om.”

B) relația cu accidentul universal:

– despre substanța universală poate fi spus un accident universal; rezultă că substanța universală poate avea rol de subiect:

Dintre cele ce sunt într-un subiect, în schimb, la cele mai multe nici numele, nici rațiunea de a fi nu se enunță despre subiect; la unele însă nimic nu se opune ca numele să fie enunțat cândva despre subiect, în timp ce rațiunea este cu neputință să fie enunțată, cum, de pildă, albul se enunță ca fiind într-un subiect corp, căci corpul este numit alb, însă rațiunea de alb nu se va enunța nicidecum despre corp²⁸;

ex.: „Unele corpuri sunt albe”.

– substanța universală este cea în care este un accident universal (relație de inerență);

– substanța universală nu poate fi spusă despre un accident universal; rezultă că nu poate fi predicat relativ la accidente universale.

C) relația cu accidentele particulare

– substanța universală nu poate fi spusă despre accidentele particulare; rezultă că nu poate avea rol de predicat relativ la acestea;

– accidentele particulare nu sunt în substanța universală (sunt în substanța particulară); rezultă că între ele nu există nici relația de inerență.

D) relația cu substanța universală

– o substanță universală se poate spune despre o altă substanță universală, așa cum „viețuitor” se predică despre „om”: „Atunci când se enunță ceva despre un altul ca despre un subiect, toate câte se spun despre ceea ce este enunțat se vor rosti și despre subiect, așa cum «om» este enunțat despre un om anumit, iar viețuitor

²⁸ Aristotel, *Categorii*, p. 9, 2a.

despre om [...]”;²⁹ rezultă că diferite expresii ale substanței universale pot juca rol atât de predicat, cât și de subiect;

În concluzie, substanța universală poate juca rol atât de subiect (fiind cea despre care se spune), cât și de predicat (fiind cea care se spune despre).

3. Accidentul particular:

A) relația cu substanța particulară:

- de inerență (accidentul particular „este în” substanța particulară);
- accidentul particular nu este spus despre substanța particulară (pentru că face parte dintre cele care nu se spun despre fiind individual: „Iar în general cele individuale și una la număr nu se spun despre nici un subiect, însă nimic nu se opune ca unele să fie în subiect”)³⁰;

- substanța particulară nu este spusă despre accidentul particular (pentru că și substanța particulară face parte dintre cele care nu se spun despre).

B) relația cu substanța universală

- accidentul particular nu este spus despre substanța universală (pentru că face parte dintre cele care nu se spun despre);

- substanța universală nu este spusă despre accidentul particular.

C) relația cu accidentul universal

- accidentul particular este cel despre care este spus accidentul universal; rezultă că joacă rol de subiect relativ la acesta; ex.: „Acest alb este o culoare”.

D) relația cu accidentul particular

- un accident particular nu poate fi spus despre și nici nu poate fi în alt accident particular.

În concluzie, accidentul particular poate avea doar rol de subiect.

4. Accidentul universal:

A) relația cu substanța particulară

- accidentul universal este spus despre substanța particulară; rezultă că poate avea rol de predicat; ex: „Socrate este alb”.

B) relația cu substanța universală

- accidentul universal poate fi spus despre substanța universală; rezultă că pot avea rol de predicat; ex: „Toți oamenii sunt albi”;

- substanța universală nu poate fi spusă despre accidentul universal; rezultă că accidentul universal nu poate avea, în acest caz, rol de subiect.

C) relația cu accidentul particular

- accidentul universal poate fi spus despre accidentul particular; rezultă că poate îndeplini în acest caz rol de predicat; ex: „Această cunoștință este o cunoștință gramaticală”.

D) relația cu accidentul universal

- un accident universal nu poate fi spus despre un alt accident universal; rezultă că, în acest caz, accidentul universal nu poate îndeplini rol de subiect.

²⁹ *Ibidem*, p. 7, cap. 3, 1a.

³⁰ *Ibidem*, p. 7, cap. 2, 1a.

În concluzie, accidentul universal poate îndeplini doar rol de predicat.

Însumând rezultatele tabelului de mai sus, rezultă că două dintre felurile de entități pot avea rol doar de subiect (cele singulare: substanța și accidentul particular), substanța universală poate avea rol atât de subiect, cât și de predicat, iar accidentul universal poate avea rol doar de predicat. Ajunsă în acest punct, analiza prezentă are nevoie de câteva lămuriri și precizări.

În primul rând, pot exista obiecții referitoare la afirmația conform căreia un accident universal nu poate avea rol de subiect (cf. 4.D). Aceasta pentru că se poate spune „Albul este o culoare”, în această propoziție ambii termeni fiind accidente universale și unul având, în mod evident, rol de subiect (aceasta conform sensului larg adoptat în mod explicit la începutul analizei pentru „a fi subiect”, i.e. „a fi ceva despre care se poate spune altceva”). Aici, însă, intervin complicațiile legate de sensurile lui „a fi subiect” la Aristotel. Comentatorii contemporani mai ales observă ambiguitatea termenului „subiect” la Aristotel. Ignatio Angelelli³¹, de exemplu, afirmă că „subiect” la Aristotel este atât „cel în care sunt”, cât și „cel despre care se spune”. În plus, se poate observa că Aristotel vorbește numai despre ce este și ce nu este predicat, i.e. despre „cele care se spun despre”/ „cele care nu se spun despre”; ca urmare, ce este și ce nu este subiect rămâne o chestiune ambiguă, amintind analiza de la început unde arătam că sferile celor două noțiuni (a fi subiect și a fi predicat) nu se exclud neapărat.

În al doilea rând, însuși termenul „*hypokeimenon*”, folosit de Aristotel pentru „subiect”, îngăduie această ambiguitate deoarece înseamnă literalmente „cel care stă dedesubt” sau „cel care stă să suporte o acțiune”; or, aceasta poate să însemne „cel care suporta predicația” sau „substratul în care sunt accidentele” (substratul datorită căruia pot exista accidentele). Nu există un dezacord major în privința susținerii că Aristotel înțelegea prin „subiect” și „substrat”, și că substanța primă și substanța secundă sunt, din acest motiv, fără îndoială calificate drept subiecte: „Altfel spus, substanța nu e niciodată un atribut, nu e o determinare a unui subiect; ci, într-un sens, ea este acel ceva care grupează și reține în sine atributele; omul este muritor, biped, rațional, poate fi alb, așezat sau culcat, trist sau vesel; dar este înainte de toate «om»”³².

Problema apare atunci când este vizat celălalt sens, de „a fi cel care suporta predicația”. Entitățile care îndeplinesc prin excelență acest rol, de a suporta predicația și atât (i.e. de a nu fi, la rândul lor, predicate despre altceva) sau, altfel spus, de a fi non-predicate sunt entitățile singulare: substanțele particulare și accidentele particulare. Rezultă că, mai precis, al doilea sens dat de Aristotel termenului „subiect” este acela de „a fi entitate singulară” care, deci, nu se poate spune despre ceva, nu poate fi predicat. Dacă am rămâne doar la sensul de „cel despre care se spune” și nu am adăuga „și nu este la rândul său spus despre altceva”, atunci toate felurile de entități enumerate de Aristotel ar putea îndeplini

³¹ Ignatio Angelelli, *Studies on Gottlob Frege and Traditional Philosophy*.

³² Dan Bădărău, „Les Categories d’Aristote”, în *Recherches sur l’Organon*, București, Editura Academiei, 1971, p. 7.

rol de subiect, aceasta pentru că și despre accidente universale e posibil, într-un anumit sens, să spunem ceva. Prin urmare, susținerea proprie este aceea că sensul dat de Aristotel termenului de „subiect” este unul dublu: „entitate-substrat” și „entitate singulară”; astfel, clasa expresiilor subîntinsă de predicatul „a fi subiect conform lui Aristotel” ar fi cea formată din reuniunea claselor expresiilor subîntinse de „a fi entitate-substrat” și „a fi entitate singulară”. Deci, în acest fel este operată o restrângere în sfera termenului „a fi subiect”: prin adăugarea acestor două caracteristici la cea vagă și generală de „a fi ceva despre care se spune”.

Problema ar fi justificarea acestei susțineri dintr-un punct de vedere aristotelic. Cu alte cuvinte, de ce am avea motive să credem că Aristotel ar fi de acord mai curând cu această variantă de restrângere (conform căreia „subiecte” sunt substanța primă, substanța secundă și accidente particulare) decât cu varianta care dă un sens larg termenului de „subiect” (astfel încât, așa cum am mai afirmat, toate tipurile de entități descrise de Aristotel ar putea fi numite „subiecte” pentru că despre toate se poate spune ceva). Răspunsul la această întrebare oferă totodată și răspunsul la problema pusă anterior referitoare la posibilitatea accidentelor universale de a fi subiecte. Punctul de vedere susținut aici exclude accidente universale dintre entitățile care pot avea rol de subiect.

Pentru a susține acest punct de vedere este nevoie să fie aduse în discuție felurile de predicăție stabilite de Aristotel încă din primul capitol al *Categoriilor*:

Se numesc omonime cele al căror nume singur e comun, pe când rațiunea de a fi, potrivită cu numele, este diferită, așa cum viețuitor este atât omul, cât și cel pictat. La acestea, într-adevăr, doar numele este comun, în timp ce rațiunea de a fi, potrivită cu numele, este diferită: căci, dacă ar reda cineva ce înseamnă, pentru fiecare din ei, a fi viețuitor, atunci ar reda (un sens) o rațiune proprie fiecăruia. La rândul lor se numesc sinonime cele la care deopotrivă numele este comun și rațiunea de a fi, potrivită cu numele, e aceeași, ca, de pildă, viețuitor este atât omul cât și boul³³.

Predicația omonimică ar fi, deci, una neesențială, când despre ceva se enunță doar un nume. Predicația sinonimică, însă, ar fi aceea care afirmă despre ceva nu numai numele, dar și însușiri care-i revin *per essentialiam*. Or, așa cum se afirmă în *Metafizica*, Cartea Z, a spune despre un lucru ce este el este a-i reda esența sau substanța:

Dar, dintre toate aceste sensuri, e evident că cel primordial e acela de esență, care nu ne indică altceva decât Substanța. Într-adevăr, când vrem să spunem de ce calitate este un anumit lucru, spunem că e bun sau rău, nu că are trei coți sau că este un om. Când, dimpotrivă, vrem să spunem ce este, nu spunem că e alb sau cald sau că are trei coți, ci că este, de pildă, un om sau un zeu.³⁴

³³ Aristotel, *Categorii*, p. 5, 1a.

³⁴ Aristotel, *Metafizica*, trad. Ștefan Bezdechi, București, Editura IRI, 1996, Z, Cap. 1, 1028a, p. 243.

Rezultă că predicția sinonimică ar fi aceea care s-ar desfășura înăuntrul categoriei substanței, ca redând esența lucrurilor.

Din punctul de vedere strict al sintacticii ordonării categoriilor, se poate observa că predicția poate să se desfășoare fie înăuntrul unei categorii (ceea ce vom numi predicție intracategorială), fie în afara ei, între categorii diferite (ceea ce vom numi predicție intercategorială). Această posibilă împărțire a fost remarcată și de către William și Martha Kneale: „Distincțiile intercategoriale sunt deosebite de distincțiile intracategoriale, oricât de dificil ar fi să formulăm această deosebire fundamentală în mod precis”³⁵. Cum doar acestea două sunt posibilitățile sintactice, predicția despre un accident universal (și, deci, acceptarea lui ca subiect) va trebui să fie ori intercategorială, ori intracategorială. Dacă aceste variante nu sunt viabile, atunci rezultă că un accident universal nu poate fi subiect. Pare în acord cu teoria aristotelică să presupunem că, dacă predicția se desfășoară înăuntrul unei categorii, atunci avem de-a face cu predicție sinonimică sau „esențială”, iar dacă predicția se desfășoară intercategorial, că avem de-a face cu predicție omonimică, neesențială. Aceasta pentru că o predicție „înăuntrul” unei categorii (nu neapărat înăuntrul categoriei Substanței, ci înăuntrul oricărei categorii) va spune întotdeauna ce este lucrul despre care predicăm: va spune despre Socrate că este om, precum va spune și despre alb că e o culoare (această din urmă predicție desfășurându-se înăuntrul categoriei calității).

a) predicția intracategorială

Presupunând că predicția despre un accident universal ar fi intracategorială, aceasta ar însemna că despre un accident universal este spus un altul, din aceeași categorie. Pare firesc să se considere că „Albul este o culoare” spune ceva despre accidentul „a fi alb” (care i-ar reveni ca predicat lui „Socrate”). Afirmațiile lui Aristotel, însă, contrazic această impresie:

Vederea este într-adevăr un caracter, iar orbirea o privație; dar faptul de a avea vedere nu înseamnă vedere, nici faptul de a fi orb orbire. Căci orbirea este (efectiv) o privație, dar a fi orb înseamnă a fi lipsit de ceva, iar nu privațiunea însăși. De altfel, dacă orbirea ar fi același lucru cu a fi orb, s-ar enunța amândouă despre un același lucru; numai că orb e numit omul, pe când orbire nu e defel numit omul³⁶.

Prin urmare, nu despre accidentul universal „a fi alb” este propoziția „Albul este o culoare”. Mai precis, în „Albul este o culoare”, „alb” nu mai este accident universal, ci e un nume al unei entități „substanțializate”. Aceasta pentru că era accident universal atât timp cât se raporta la o substanță; fiind el însuși „substanțializat”, este firesc să apară ca subiect, dar pierde calitatea de accident.

³⁵ William Kneale, Martha Kneale, *Dezvoltarea logicii*, p. 38.

³⁶ Aristotel, *Categorii*, p. 47, 12a.

b) predicăția intercategoriaală

În acest caz, se pune problema dacă o substanță universală poate fi predicată despre un accident universal sau dacă un accident universal aparținând unei categorii poate fi spus despre un accident universal aparținând altei categorii. Ambele variante primesc un răspuns negativ dacă luăm în considerare faptul că sistemul categoriilor este în așa fel conceput încât „spunerea despre” să fie a categoriilor despre substanța-substrat, nu a substanței despre calificările sale (i.e. categoriile conferă determinării substanțelor, nu invers) sau a categoriilor între ele (i.e. fiecare se raportează prin „spunere despre” la substanță: despre ceva se spune cum este sau cât este, despre cât este ceva nu se spune cum este). Consider, deci, că astfel se susține afirmația conform căreia accidentele universale nu pot avea rol de subiect.

3. COMPARAȚIA

Ceea ce intrigă din perspectiva logicii contemporane în ontologia formală aristotelică este statutul a două tipuri de entități: substanțele secunde și accidentele particulare. Aceasta se întâmplă din cauza statutului lor hibrid, ambiguu. Substanțele secunde, fiind „universalii”, sunt asociate în mod spontan cu „predicate” sau „attribute”, sau „proprietăți”; dar le este accentuat rolul de subiect și „substrat” pentru celelalte. Accidentele particulare par, cum susține Angelelli, „aproape de universalii” pentru că sunt însușiri, attribute; dar și „aproape de individualii” pentru că sunt gândite ca entități reale singulare. În plus, ontologia formală fregeană face foarte clar că o entitate „care nu se spune despre”, un obiect deci, este ceva individual și independent; or, accidentele particulare sunt ceva individual, dar *dependent* de substratul în care subzistă.

Analiza care urmează propune două puncte de vedere asupra ontologiei formale aristotelice, puncte de vedere care clarifică motivele pentru care substanța secundă și accidentele particulare sunt resimțite drept entități-hibrid. În plus, în acest fel este făcut clar și modul în care diferă ontologia fregeană de cea aristotelică.

Am afirmat anterior că, la Aristotel, termenul de „subiect” poate fi luat în două sensuri: acela de „substrat”, „substanță” sau acela de „individual”. Prezenta încercare de clarificare constă în adoptarea unilaterală a câte unui sens și înregistrarea relațiilor astfel create între entități și rolurile lor. Astfel:

α) Dacă prin „a fi subiect” se înțelege „a fi substanță” (substrat), iar cele ce se spun despre sunt în mod firesc asumate drept predicate, atunci relația dintre sferele noțiunilor „a fi predicat” și „a fi subiect” este de încrucișare. Aceasta pentru că: toate substanțele prime sunt subiecte (i.e. nici una nu e predicat); și toate accidentele universale sunt predicate (i.e. nici unul nu e subiect); iar substanța secundă este atât predicat, cât și subiect. Acest punct de vedere exclude posibilitatea accidentelor

particulare, ca fiind o combinație imposibilă: ar fi ne-predicate (pentru că nu se spun despre) care nu pot fi nici subiecte pentru că nu sunt substanțe; or, premisa era că toate subiectele sunt substanțe și reciproca.

β) Dacă prin „a fi subiect” se înțelege „a fi individual”, unul la număr, iar cele ce sunt dependente („sunt în”) sunt asumate drept predicate, atunci relația dintre sferele noțiunilor „a fi subiect” și „a fi predicat” este una de încrucișare. Aceasta pentru că: toate substanțele prime sunt subiecte; și toate accidentele universale sunt predicate; iar accidentul particular este atât subiect, cât și predicat. Acest punct de vedere exclude posibilitatea substanțelor secunde deoarece sunt independente (deci, non-predicate), dar nu pot fi subiecte pentru că nu sunt individuale.

În concluzie, cele două puncte de vedere combinate de Aristotel au în comun afirmațiile conform cărora toate substanțele prime sunt subiecte și toate accidentele universale sunt predicate. Schema fregeană care conservă obiectelor puritatea rolului lor de subiect și conceptelor puritatea rolului lor de predicat poate fi obținută prin eliminarea entităților-hibrid, a substanțelor secunde și a accidentelor particulare. Prin urmare, ontologia formală a lui Frege ar putea fi obținută din entitățile „pure” ale ontologiei aristotelice: subiecte „pure” (i.e. care nu îndeplinesc și rol de predicat) care sunt substanțele prime, individualii (ca obiecte) și predicate „pure” (i.e. care nu îndeplinesc și rol de subiect), accidentele (concepte).

Se mai poate observa că poziția menționată de Strawson drept „tradițională” sau obișnuită pentru logica actuală este deosebită atât de Frege, cât și de Aristotel. Reamintesc că poziția denumită „tradițională” era cea conform căreia entitățile singulare pot juca rol doar de subiect, pe când cele universale pot juca rol atât de subiect, cât și de predicat. În termenii lui Aristotel am putea spune că această poziție admite: substanța primă (exprimată în limbaj prin termeni singulari) și substanța secundă (exprimată în limbaj prin termenii care pot juca rol și de predicat, și de subiect). Dar aceasta, desigur, fără a implica și susținerile „esențialiste” aristotelice, i.e., făcând termenul de „substanță” să-și piardă înțelesul dat de Aristotel.

